

Lotte JENSEN

ORCID: 0000-0003-0131-4979
Radboud Universiteit Nijmegen

Marieke VAN EGERAAT

ORCID: 0000-0002-5869-3554
Radboud Universiteit Nijmegen

Hanneke VAN ASPEREN

ORCID: 0000-0001-9932-4758
Radboud Universiteit Nijmegen

Fons MEIJER

ORCID: 0000-0002-0016-7092
Radboud Universiteit Nijmegen

Adriaan DUIVEMAN

ORCID: 0000-0003-1340-4269
Radboud Universiteit Nijmegen

Lilian NIJHUIS

ORCID: 0000-0002-6602-940X
Radboud Universiteit Nijmegen

Omgaan met rampen in Nederland door de eeuwen heen: de rol van culturele media bij gemeenschapsvorming

Abstract

In the last two decades, cultural and historical approaches have gained more attention in the field of disaster studies. The underlying premise is that disasters are as much cultural events as natural ones, and that cultural discourses are key to understanding the social impact of disasters. In this article, we focus on three types of cultural media: news media, occasional poetry and visual sources. We argue that authors and visual artists appropriated disasters and mediated information according to their political, religious and moral convictions. In doing so, they contributed not only to local and national community building, but also to setting and demarcating borders within the larger community.

Keywords: disasters, news media, occasional poetry, prints, identity formation.

1. Inleiding: Rampen, culturele media en gemeenschapsvorming

'k Zal van de grimmigheid der aengeschonne zee
En haere golven zingen;
En hoe de werelt krimpt van woedent waterwee

(Poot 1722: 386).

Op deze epische wijze opende de dichter Hubert Korneliszoon Poot zijn gedicht over de Kerstvloed van 1717. In de nacht van 24 op 25 december braken op tal van plaatsen aan de Noordzeekust de dijken door, met desastreuze gevolgen. Vooral de provincie Stad en Lande, tegenwoordig Groningen, werd hard getroffen. Tal van huizen werden verwoest en hele veestapels verdrongen in de ijsskoude watermassa. Alleen al in deze provincie vonden tweeduizend mensen de dood (Outhof 1720: 765).

Vele schrijvers, onder wie Poot, deden verslag van de gebeurtenissen. Ze gebruikten daarvoor allerlei soorten media: van prent tot gedenkboek, van pamflet tot gelegenheidsgedicht. Poot koos voor het laatste genre, destijds erg populair. Als dichtende boer in Abtswoude (een dorp vlak bij Delft) woonde hij weliswaar ver weg van de zwaarst getroffen gebieden, maar de storm had ook tot dreigende situaties in andere Nederlandse gewesten geleid. Bovendien had het nieuws zich via allerlei kanalen snel verspreid. De diepgelovige Poot interpreteerde de ramp als een straf van God: met deze nieuwe “wereltvloed” wilde God het “gansch Kristenryk” waarschuwen. Poot verwees echter niet alleen naar het Bijbelse, maar ook naar het bekendste zondvloedverhaal uit de Griekse mythologie waarin de oppergod Zeus de mensen met een overstroming strafte. Poot eindigde zijn literair gekleurde impressie van de ramp met de bede dat God de christenen in de toekomst zou sparen: “O Hemel, schaf ons noit zo droef een treurstof weêr, / Maer stort uw' zegen af op alle Kristenlanden” (Poot 1722: 388).

In het onderzoeksproject “Dealing with disasters. The shaping of local and national identities in the Netherlands, 1421–1890” (www.dealingwithdisasters.nl), dat aan de Radboud Universiteit in Nijmegen wordt uitgevoerd, bestuderen wij de wijze waarop tijdgenoten in culturele media reflecteerden op en betekenis gaven aan natuurrampen door de eeuwen heen. Met natuurrampen bedoelen we gebeurtenissen als overstromingen, aardbevingen, branden en droogte, maar we zijn ons er uiteraard van bewust dat de scheidslijnen tussen door de natuur en de mens veroorzaakte rampen niet altijd scherp te trekken zijn (Schenk 2007: 11–14). We kijken onder meer naar de rol die deze rampen en de representaties ervan hebben gespeeld in gemeenschapsvorming op verschillende niveaus (zowel lokaal als nationaal, zowel politiek als religieus). Welke vormen van wij-gevoel

werden middels dit soort teksten gestimuleerd? Met welke processen van in- en uitsluiting ging dat gepaard?

Hierbij bedienen wij ons van een breed spectrum aan bronnen, zowel van visuele als tekstuele aard en combinaties daarvan. Dat doen we vanuit de gedachte dat culturele media een belangrijke rol speelden bij de verwerking van natuurrampen. Auteurs en kunstenaars gaven hun visie op de gebeurtenissen vanuit bepaalde religieuze en politieke kaders en verbonden daar morele lessen aan. Soms werden daarbij de verschillen tussen groepen (katholieken en protestanten, staatsgezinden/patriotten en orangisten, armen en rijken, Nederlanders en buitenlanders) overbrugd. Andere keren fungeerde de ramp juist als een katalysator om de grenzen tussen gemeenschappen scherp af te bakenen.

In dit artikel geven we een vlootshouw van het type bronnen waarmee we werken en voorbeelden van dit soort processen van toe-eigening van rampen, waarbij gemeenschapsgevoel – al dan niet op inclusieve wijze – werd gepropageerd. We streven niet naar volledigheid, maar concentreren ons op drie soorten bronnen: nieuwsmedia, gelegenheidsgedichten en visuele bronnen. Daarmee blijven tal van genres onderbelicht, maar we dekken wel twee elementen die een belangrijke rol speelden in culturele media: nieuwsvoorziening en de inkleuring ervan, zowel literair als visueel. Voordat de verschillende bronnen aan bod komen, situeren we eerst ons project binnen het multidisciplinaire veld van de *disaster studies*.

2. *Disaster studies* en het cultureel-historische perspectief

De studie naar rampen, ook wel *disaster studies* genoemd, heeft de laatste tijd een hoge vlucht genomen. Tal van handboeken hebben de afgelopen jaren het licht gezien en maken duidelijk dat het om een breed veld gaat waar vele disciplines bij betrokken zijn. Rampen zijn gebeurtenissen met ingrijpende economische, ecologische, sociale en culturele gevolgen en kunnen – of moeten – daarom vanuit een veelvoud aan perspectieven bestudeerd worden.

Binnen dit interdisciplinaire onderzoeksveld is ook ruime aandacht voor de historische dimensies van rampspoed en de omgang met rampen. In een onlangs gepubliceerd overzichtswerk, *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (2020), wordt overtuigend gedemonstreerd dat het verleden als een laboratorium kan dienen: door een langetermijnperspectief te hanteren kunnen historici inzichtelijk maken welke sociale en economische mechanismen ten grondslag liggen aan kwetsbaarheid en weerbaarheid van samenlevingen in tijden van crises (Van Bavel e.a. 2020).

Bovendien is er een groeiende belangstelling voor de bestudering van historische rampen vanuit een culturele invalshoek, vanuit de gedachte dat de omgang

met rampen niet alleen politiek en sociaaleconomisch, maar ook sterk cultureel bepaald is (Schenk 2007; Jensen 2020). De bestudering van media is daarbij van cruciaal belang: rampervaringen worden immers mede gestuurd door de media die deze gebeurtenissen communiceren. Teksten en beelden verschaffen niet alleen informatie, maar geven er ook betekenis aan (Juneja & Schenk 2014). Via de media kunnen rampen bovendien in het collectieve geheugen beklijven: denk bijvoorbeeld aan de Sint-Elisabethsvloed van 1421 of de watersnoodramp van 1953. Dankzij de vele verhalen en afbeeldingen die nog altijd circuleren en telkens weer geproduceerd worden, leven ze voort in de herinnering van een gemeenschap.

Tekstuele en visuele voorstellingen van rampen hebben dus invloed op onze waarneming ervan. Om die reden is er steeds meer systematische aandacht gekomen voor de analyse van narratieve patronen en beeldrepertoires: welke functie hadden deze en hoe droegen ze bepaalde normen en waarden uit? Droegen ze bij aan de totstandkoming van gemeenschapsgevoelens, en zo ja, hoe? Om dergelijke vragen te beantwoorden kan een schat aan bronnen gebruikt worden: van gedenkboeken tot gedichten, van preken tot liederen, van prenten tot kranten. Daarbij is het van belang om steeds oog te hebben voor genreconventies en de historische context waarin deze bronnen tot stand kwamen. Een zeventiende-eeuws gelegenheidsgedicht gaf een andere formele en inhoudelijke weergave van een overstroming dan een negentiende-eeuws liefdadigheidsgedicht. Kortom, door de tijd veranderde niet alleen de zienswijze op rampen, maar ook de genreconventies waren aan veranderingen onderhevig.

Wat de rampenpublicaties gemeen hebben, is echter dat de auteurs bepaalde idealen beoogden uit te dragen, waarbij de catastrofe als aanleiding fungeerde. In het hiernavolgende laten we aan de hand van drie verschillende brontypen zien hoe auteurs en kunstenaars door de tijd heen gemeenschapsgevoelens probeerden aan te wakkeren vanuit bepaalde morele, religieuze en politieke overtuigingen. Soms werd gepoogd de verschillen tussen groepen te verkleinen, maar even vaak werd dit proces van toe-eigening gebruikt om de grenzen van de eigen gemeenschap stevig te markeren.

3. Vroegmoderne nieuwsmedia

Natuurrampen vormden een vast onderdeel in het repertoire van onderwerpen sinds het begin van de gedrukte nieuwsproductie (Pettegree 2014). De auteurs van verschillende soorten nieuwsmedia gingen op een eigen manier met natuurrampen om, zoals wij aan de hand van drie soorten nieuwsmedia zullen laten zien, te weten: pamfletten, kranten en gedenkpublicaties. We kiezen voor deze bronnen omdat deze een goed chronologisch overzicht geven van nieuwspublicaties. Pamfletten komen op in de zestiende eeuw, terwijl kranten het medialandschap

aanvullen vanaf het begin van de zeventiende eeuw. Gedenkpublicaties verschijnen daarentegen pas in de achttiende eeuw op het toneel.

Voor het Nederlandse taalgebied dateert, voor zover bekend, het oudste gedrukte nieuwspamflet over een natuurramp uit 1530. Het betreft een nieuwsbericht in dichtvorm over de St. Felixvloed, een overstroming die in datzelfde jaar de kust van de Nederlanden had geteisterd: *Een nieu ghedichte vander schade die daer nu is gheschiet van die vloet des waters*. De tekst staat vol verwijzingen naar Gods almacht. Dit is typerend voor het genre en voor de tijdsperiode. De anonieme schrijver bracht dan ook een waarschuwende boodschap: als men zou blijven zondigen, dan zouden er meer straffen van God volgen (Behringer 2015: 180–182).

Het is moeilijk om te achterhalen uit welke religieus-politieke hoek dit anonieme pamflet kwam. In de loop van de zestiende eeuw spraken auteurs zich echter steeds nadrukkelijker uit over hun positie in het maatschappelijke debat, ook in rampenpamfletten. Met name vanaf 1570 zien we dat pamflettisten polariseerden, onder invloed van groeiende religietwist en, vanaf 1568, door de oorlog met Spanje.

Naast het voorzien in nieuws gebruikten de vaak anonieme auteurs de pamfletten om de scheidslijnen tussen verschillende religies en facties te trekken (Esser 1997: 68–69). Een goed voorbeeld is een pamflet over een onweersbui in Gent in 1587, tijdens een processie gehouden door de Spaanse veldheer Alexander Farnese, de hertog van Parma. De auteur gebruikte deze storm om zowel de Spanjaarden als de katholieke gebruiken belachelijk te maken. De slotzin van de lopende tekst luidt:

Doch machmen hier uut wel clærlicken bemercken, dat God de Heere de Babylonische Afgoderije nu is straffende met menigherhande plaghen, met grouwelicke teeckenen, met sware benautheden ende dieren tijdt, ende met meer ander plaghen die hier te lanch souden wesen om te verhalen. (z.a. 1587)

Het was overduidelijk, zo betoogde de pamflettist, dat de onweersbui in een patroon paste. Voortekenen en rampen als deze lieten immers zien dat God partij koos voor de protestanten, en vooral tegen de katholieken. De drukker, Peeter Verhaghen uit Dordrecht, had zich al bewezen als voorstander van het calvinisme (Alleblas 1998: 327–328). Dit pamflet paste dus precies in zijn straatje.

Pamfletten zouden nog tot in de negentiende eeuw een belangrijke nieuwsbron blijven, maar vanaf 1618 kwam er een nieuw soort medium bij: de krant. Ook in de kranten werden natuurrampen regelmatig vermeld. Anders dan bij de pamfletten speelde opinie in deze media een kleinere rol (Pettegree 2014: 190). De nadruk lag op de schade en het herstel. De kranten leenden zich hier goed voor, gezien zij de mogelijkheid gaven om de herstelwerkzaamheden nummer na nummer te volgen (Couvée 1962: 27). De Allerheiligenvloed van 4 op 5 november 1675 vinden we bijvoorbeeld in de *Oprechte Haerlemse Courant* voor

het eerst vermeld op 9 november. In dit nieuwsbericht lag de nadruk op de grote schade. Op 16 november maakte de krant vervolgens melding van “het harde weer” dat “eenige verhinderigh in ’t stoppen der gaten in de dijcken” gaf. Bij dit soort feitelijkheden bleef het. In tegenstelling tot de pamfletten waren de kranten dus veel neutraler en beknopter in hun berichtgeving.

In een derde type nieuwsmedia ging het, strikt gesproken, niet om het alleraatste nieuws. De makers van gedenkpublicaties verzamelden juist de berichten over rampen en bundelden deze. In dat opzicht hebben gedenkpublicaties veel gemeen met achttiende-eeuwse nieuwsboeken zoals de *Europische Mercurius* en de *Nederlandsche Jaarboeken*, die zich tussen nieuws en geschiedschrijving in bevonden (Koopmans 2016: 365; Haks 2017: 20–21). Gedenkpublicaties zijn echter niet één duidelijk genre. Zo varieerde de lengte per exemplaar. Wat de categorie verbindt, is de verhouding tot tijd. Gedenkpublicaties plaatsten de recente ramp namelijk in een groter verband waarin verleden, heden en toekomst aan elkaar gekoppeld werden.

Naar aanleiding van strenge winter van 1740 schreef een anonieme auteur bijvoorbeeld een uitgebreid historisch overzicht van strenge winters en de daarbij horende overstromingen die in het collectieve geheugen van Europa en de Nederlanden te vinden waren (z.a. 1741c). Het boek sloeg aan. Al snel volgde er een historisch overzicht met hongersnoden en daarop volgde weer een “aanhangel” (z.a. 1741a; z.a. 1741b). In deze bijlage stonden de recente overstromingen centraal. De drie boeken kunnen we beschouwen als gedenkpublicaties, omdat ze, apart en in combinatie, de recente catastrofes in een geschiedenis van rampspoed plaatsten.

Gedenkpublicaties als deze waren bedoeld als *memory projects*, ofwel herinneringsprojecten: creatieve producten die doelbewust een herinnering aan een gebeurtenis in leven moeten houden (Irwin-Zarecka 1974: 132). Het historische overzicht van 1741 is een publicatie waarin, zo stelt het titelblad, gebeurtenissen verzameld zijn die de auteur “waardig [achte] om tot een eeuwige gedachtenis bewaart te worden” (z.a. 1741a). Het recente verleden werd dus door de auteur vereeuwigd.

In het onderzoek naar de herinnering van rampen wordt nadruk gelegd op het praktische nut van het collectieve geheugen. Samenlevingen willen leren van hun eerdere ervaringen met catastrofes, en het collectieve geheugen helpt daarbij (Carmichael 1998; Sundberg 2015: 102–103). Waterschapbestuurder Jacobus van Vechoven schreef in 1727 een gedenkpublicatie over een overstroming in de Alblasserwaard met dit specifieke doel. Achttien jaar eerder, in 1709, was er een gelijksoortige overstroming geweest. Echter, geen enkel lid van het toenmalige bestuur van het getroffen waterschap Overwaard was nog in leven. Hierdoor, zo schrijft Van Vechoven, zagen “wy ons versteken [...] van ’t noodige onderrigt”. Dat mocht niet nog eens gebeuren “in ’t toekomstige, in gevalle van Inundation, die, Godt genadelyk wil verhoeden” (Vechoven 1727: *3). Van Vechovens

gedenkpublicatie moest toekomstige bestuurders dus leren welke maatregelen ze konden nemen als de dijken opnieuw doorbraken. Gedenkpublicaties droegen zo bij aan de veerkracht van gemeenschappen.

Toch waren maar weinig gedenkpublicaties zo expliciet op praktisch nut gericht. Veelal ging het de auteurs om het neerzetten van langere, historische lijnen. De boeken en langere pamfletten bevatten uitgebreide lijsten met eerdere rampen van hetzelfde type, zoals branden en overstromingen. Doordat gedenkboeken rampen integreerden in een patroon van opeenvolgende catastrofes, ontstond een canon van rampen (Pieters 2012: 49). Gecanoniseerde rampen werden tegelijkertijd ijkpunten waartegen een recente catastrofe kon worden afgezet. Een motief in vroegmoderne watersnoodliteratuur is dan ook de claim dat zelfs de ouderen in een getroffen regio zich niet zo'n grote ramp konden herinneren (Rohr 2007: 97). De recente ramp werd in de canon dus onderdeel van een patroon, en tegelijkertijd een uitzondering erop.

In het voorwoord van *Bespiegeling over Neêrlandsch waternood* (1776) schreef Johannus Hermanus Hering dat zijn gedenkboek een “Eben-Haëzer” was, een Bijbelse gedenksteen (Hering 1776: VI). Andere auteurs vergelijken hun verslagen ook met “gedenkzuilen” (Linden 1757: titelpagina). Gedenkpublicaties waren dus bedoeld als papieren monumenten voor het nageslacht. Hiermee selecteerden auteurs van gedenkpublicaties het meest recente nieuws over rampen uit onder andere pamfletten en kranten voor de eeuwigheid.

4. Gelegenheidsgedichten

Een ander type bron waarin tijd een belangrijke factor is, is het gelegenheidsgedicht. Dit type teksten was geschreven voor een specifieke gelegenheid, zoals een brand of overstroming. Het was daarmee een zeer context- en tijdgebonden genre, dat gekleurd werd door actuele politieke en religieuze twisten. Tegelijkertijd waren er auteurs, onder wie Joost van den Vondel en Constantijn Huygens, die via dit genre hun literaire meesterschap toonden en het gedicht hiermee een zekere eeuwigheidswaarde wilden meegeven. Gelegenheidsgedichten werden soms ook in bundels gepubliceerd, die jaren nadien nog werden gelezen. Daarmee hadden ze ook een langere levensduur.

Sinds de publicatie van het funderende artikel van M.A. Schenkeveld-van der Dussen over zeventiende-eeuwse gelegenheidspoëzie (Schenkeveld-van der Dussen 1984) heeft het onderzoek naar haar corpus een vlucht genomen. De aanduiding als zodanig is in Nederlandstalig onderzoek evenwel minder gangbaar geworden. Genoemde bezwaren zijn dat gelegenheidspoëzie een negatieve connotatie heeft – met clichématigheid, inspiratie- en pretentieloosheid – en ten onrechte de suggestie wekt dat het om een afgebakend genre gaat, terwijl de groep

gedichten die ermee wordt aangeduid te heterogeen is om überhaupt als eenheid te benaderen (De Beer 2007: 35–37; Geerdink 2012: 27).

Hoewel de aanduiding op zichzelf inderdaad weinig onderscheidend is, heeft ze wel een belangrijke descriptieve functie. De term vat kernachtig samen hoe poëzie – in verschillende verschijningsvormen – lang heeft gefunctioneerd in de Nederlandse geschiedenis en specifiek hoe nauw gedichten verweven waren met sociale, religieuze en politieke structuren. Dit blijkt al uit de tweeledigheid van het begrip. Het *gelegenheidsgedicht* vindt zijn oorsprong in een bepaalde *gelegenheid* waarvan de aard niet eenduidig is, maar die in ieder geval deel uitmaakt van de maatschappelijke werkelijkheid. Tegelijkertijd is het werk ook nadrukkelijk een *verdichting* of esthetisering, en als zodanig een interpretatie van deze gelegenheid – waarbij de mate van verdichting per gelegenheidsgedicht verschilt.

Een ramp was vaak een aanleiding tot het schrijven van dergelijke gelegenheidsgedichten. In veel gevallen ging het, meer nog dan om gedichten *ter gelegenheid van* rampen, om gedichten die de gelegenheid van de ramp aangrepen met een bepaald doel. Welk doel is door de tijd heen sterk aan verandering onderhevig. Net als de pamfletten uit die tijd, waren zeventiende-eeuwse gedichten over rampen vaak gericht op polemieken. De ramp die had plaatsgevonden stelde de dichter in staat om spanningen in de samenleving op de spits te drijven en bestaande conflicten aan te wakkeren. Op deze manier versterkte de ramp zowel de verdeeldheid tussen verschillende geloofsgroepen en politieke facties als de onderlinge saamhorigheid.

Zo schreef Joost van den Vondel na de brand van de Nieuwe Kerk in Amsterdam (1645) een klacht waarin hij direct onder de oppervlakte ook – of liever eigenlijk – de beeldenstorm in deze kerk tijdens de Alteratie van Amsterdam (1578) beklagde en de brand zodoende interpreteerde als een teken van de superioriteit van het katholieke geloof. Vondels klacht leidde tot een pennenstrijd waarbij calvinistische studenten zich in parodieën tegen hem keerden en anderen het voor hem opnamen (z.a. 1645). Een ander voorbeeld is de Delftse donderslag (1654), waarbij een groot deel van de stad werd verwoest door de ontploffing van een buskruitmagazijn. Deze gelegenheid werd door dichters op uiteenlopende manieren aangegrepen: zowel om een predikant van paapse machtsbelustheid te beschuldigen (z.a. 1654), als om de superioriteit van de Oranjes aan te tonen en in het verlengde hiervan de manier te veroordelen waarop zij op dat moment politiek buiten spel werden gezet (Six van Chandelier 1991, 1: 675–677; Huygens 1892–1899, 5: 134).

In de loop van de achttiende eeuw veranderde de boodschap van veel rampgedichten echter. Onder invloed van het verlichtingsdenken – meer specifiek: het christelijk-verlichte geloof in naastenliefde en morele eenheid als motor van de vooruitgang – begonnen dichters na rampen steeds vaker en zelfs heel expliciet een eenheidsboodschap te verkondigen. Rampen boden de Nederlandse gemeenschap de kans om liefdadig te zijn, elkaar te ondersteunen en op basis hiervan vorm te

geven aan de eigen morele verkwikking. Het was bovendien niet ongebruikelijk dat dichters hierbij een nationalistische toon aansloegen, ofwel: het idee cultiveerden van een eigenstandige Nederlandse gemeenschap met een uniek volkskarakter. Exemplarisch is het gedicht dat de Nijmeegse rector E.J.B Schonck publiceerde na rivieroverstromingen in de buurt van zijn stad (1784), waarin hij milddadigheid en hulp aan ongelukkige landgenoten prees als een vaderlandse deugd, zelfs als een glorieuze kerneigenschap van de “Bataven” (Schonck 1784: 13–14).

Als zodanig gingen dergelijke gedichten deel uitmaken van een heuse vaderlandscultus die rond dezelfde tijd opkwam en waarin de natie – in met name het literaire leven – naarstig werd verheerlijkt. De natievormende betekenis ervan zou in de eerste helft van de negentiende eeuw nog grotere vormen aannemen. De kerngedachte bleef er onverminderd een van nationale eenheid. De maatschappelijke twist van de revolutieperiode moest vergeten worden en alle neuzen moesten zogezegd weer dezelfde kant opstaan. Vooral na de Franse Tijd en met de vestiging van een nationale eenheidsstaat bleek het rampengedicht het middel bij uitstek om eventuele tweespalt in de maatschappij weg te poetsen en landgenoten moreel te verenigen onder het gezag van de nieuwe Oranjemonarch, koning Willem I. Auteurs grepen zijn betrokkenheid bij de hulpverlening na verschillende watersnoden in 1820 en 1825 steevast aan om hem neer te zetten als een liefdevolle vader en de nationale gemeenschap te verheerlijken als een eendrachtig huisgezin. In het nieuwe koninkrijk vervulde dit ogenschijnlijke apolitieke “huisgezinationalisme” evenwel een ideologische functie, aangezien het lezers een sterk respect voor hiërarchische verhoudingen inboezemde en verzet tegen de status quo ontmoedigde. De implicatie van dit vertoog was immers dat de vader-vorst als het onomstreden hoofd van de natie moest worden begrepen en dat eenieder die dit wel wenste te betwisten moedwillig de zo gekoesterde eensgezindheid op het spel zette (Ham 2011: 115–119; Meijer 2020a: 149–155). Niet iedereen gaf zich overigens gedwee over aan dit dwingende eenheidsideaal. Vooral vanuit orthodox-protestantse hoek ontstond er tijdens rampen verzet tegen het heersende discours van nationale gemeenschapszin en liefdadigheid. Verschillende auteurs beargumenteerden dat er geen ruimte meer zou bestaan voor het prediken van individuele vroomheid en collectieve boetedoening, hetgeen zou resulteren in de morele – en uiteindelijk ook fysieke – ondergang van de natie (Meijer 2020b: 351–352; Kagchelland & Kagchelland 2009: 589–668).

De verspreiding van vaderlandslievende gelegenheidsgedichten nam in de negentiende eeuw sterk toe. Vooral vanaf de Leidse buskruitramp (1807) fungeerden ze als een middel om op te roepen tot liefdadigheid. De opbrengst van de verkoop kwam ten goede aan de slachtoffers. Iedereen die zichzelf ook maar enigszins beschouwde als een dichter greep naar de pen, hetgeen vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw telkens resulteerde in een vloedgolf van gelegenheidspoëzie na iedere grootschalige ramp. Als gevolg begonnen voor-

aanstaande critici de kwaliteit van deze gedichten steeds vaker te betwisten en te ridiculiseren – bijvoorbeeld door de auteurs ervan op misprijzende wijze te kwalificeren als “watersnoodpoëten” (Mathijssen 2020; Jensen 2018: 25, 39). De grote rivieroverstroming van 1861 was een van de laatste grote rampen waarbij er een hausse aan gelegenheidsgedichten verscheen. Daarna verloor het genre zijn glans om uiteindelijk steeds verder uit het publieke domein te verdwijnen.¹

5. Visuele bronnen

De laatste bronnen die we hier bespreken zijn de visuele. Vooral prenten zijn hier van belang, want die werden niet alleen los verkocht, maar ook verspreid via ander drukwerk, zoals pamfletten en gedenkboeken. Ze kenden zo een grote distributie over een grote groep mensen. Voor de beeldvorming rondom een ramp waren ze van onschatbare waarde. Via de veelvuldig circulerende afbeeldingen konden mensen zich een voorstelling maken van de omvang en ernst van de ramp. Daarnaast dienden ze ook als objecten van herinnering: ze fungeerden als gedenktekens aan gebeurtenissen die het leven van mensen ingrijpend hadden veranderd. En tot slot gaven ontwerpers langs deze weg betekenis aan de gebeurtenis: via de visuele verbeeldingen werden allerlei morele boodschappen overgebracht, waarbij de kijkers vaak werden aangespoord solidariteit op het niveau van de stad of de regio te tonen.

Om historische rampen in beeld te brengen gebruikten de makers in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd vaak Bijbelse verwijzingen, mythologische figuren en personificaties (Van Asperen 2019a; Van Egeraat & Van Asperen 2020). Voorstellingen van rampspoed in de Lage Landen zijn soms complexe allegorieën. Zo vertelde prentmaker en uitgever Romeyn de Hooghe met zijn ets over de Allerheiligenvloed in 1675 dat de inwoners van de welvarende provincie Holland zich weinig betrokken hadden getoond bij de inwoners van de armere provinciën toen zij met hun welvaart te koop hadden gelopen. Opstanden waren het gevolg geweest die culmineerden in de Allerheiligenvloed van 1675 (Van Asperen 2020a). In zijn voorstelling van zaken combineerde de etser diverse gebeurtenissen zo dat de verbanden duidelijk werden. Om zijn morele boodschap meer kracht bij te zetten, koppelde De Hooghe de reactie van de inwoners van de Republiek aan het Bijbelse verhaal van de storm op het Meer van Galilea. Niet de oorlog met de Fransen had tot de ellendige staat van de Republiek geleid, maar de onenigheid tussen de inwoners onderling. Als de eenheid niet snel hervonden zou worden, zouden meer rampen volgen.

¹ Slechts sporadisch verschijnen vandaag de dag nog gelegenheidsgedichten naar aanleiding van rampen, zoals de reeks gedichten van Ilja Leonard Pfeijffer over de huidige coronacrisis in *NRC Handelsblad*.

Afbeelding 1. Romeyn de Hooghe, *Helpt ons Heere want wy vergaen*, 1675, ets en gravure, 278 × 345 mm; bron: Rijksmuseum Amsterdam

De uitgever Theodoor Crajenschot publiceerde een prentenreeks over een heftige brand in Amsterdam in 1772. Aan de serie van vier meer verslagleggende prenten die het begin van de brand, het hoogtepunt en de situatie na afloop laten zien, gaat een titelplaat vooraf. Centraal zit daarop een treurende vrouw met een bijenkorf in haar handen, een veelgebruikt zinnebeeld van de schouwburg. De vrouw is daarmee de belichaming van het theater. Terwijl de schouwburg achter haar in vlammen opgaat, zit zij rouwend op de brokstukken. Aan haar voeten liggen allerhande culturele attributen: muziekinstrumenten, kostuums, bladmuziek, boeken en portretten van toneelschrijvers. De prentmaker wilde met deze voorwerpen de impact van de brand op het culturele leven voor het voetlicht brengen. Met andere woorden, ze visualiseren een verlies dat anders onzichtbaar was gebleven, het verlies van het culturele hart van de stad (Van Asperen 2019a).

De personificaties van De Hooghe in 1675 en Crajenschot in 1772 maken ideeën zichtbaar die in meer verslagleggende prenten vaak onzichtbaar bleven. Dit wil echter niet zeggen dat meer journalistieke prenten geen gekleurd beeld geven van rampen. David Smith koppelde de allegorische voorstellingen van rampen aan ‘retrospection and convention’. ‘Openness and specificity’ karakteriseerden volgens hem meer journalistieke prenten omdat deze een concrete situatie in het heden verbeelden (Smith 2005). Uitgevers brachten allegorische en verslagleggende prenten echter gelijktijdig op de markt, zo bleek ook uit Crajenschots

reeks. Bovendien werden journalistieke prenten evengoed achteraf gecomponeerd. Hoewel vaak de woorden “ad vivum delineavit” (naar het leven getekend) op verslagleggende prenten te lezen zijn, ging de maker vaak te rade bij voorstellingen van oudere rampen om de huidige vorm te geven (Van Asperen 2020c).

Afbeelding 2. Cornelis Bogerts naar Johannes Craijenschoot Wzn, *Schouburg*, frontispice, gepubliceerd door Theodoor Craijenschoot in Amsterdam, 1772, ets, 287 × 365 mm; bron: Rijksmuseum Amsterdam

Een voorbeeld hiervan geeft de tekenaar Cornelis van Hardenbergh, die de tekeningen maakte voor de prenten in het gedenkboek naar aanleiding van de watersnood in 1809 (Van Asperen 2020b). De tekenaar bezocht de ramplocaties en maakte daar tekeningen. Voor de meest dramatische van de zes gedrukte voorstellingen, die met het drama in Babyloniëbroek, raadpleegde hij ook kranten. In zijn notities schrijft Van Hardenbergh dat hij over Babyloniëbroek had gelezen in een krant van 6 maart. Inderdaad staat in de *Utrechtse courant* van die dag dat er zich sinds de nacht van de overstroming meer dan zeventig mensen in het kleine kerkje van Babyloniëbroek hadden opgehouden, “genoegzaam geheel naakt, volstrekt van alles ontbloot, en [...] hunne geringe Bezittingen in de Golven verloren” (z.a. 1809). Mogelijk tekende de verslaggever de verhalen op bij monde van de slachtoffers, maar ook deze vernam de details van het drama pas nadat de slachtoffers op 1 maart met schuiten naar Heusden waren overgebracht.

KAPPEL, 'DE BABYLONIËNBROEK, WAAR IN EEN GROOT AANTAL ONGELUKKIGEN, SCHUIJPLAATS
GEVONDEN WERDEN. (in Levensmaal, 1809)

Afbeelding 3. Reinier Vinkeles naar Cornelis van Hardenbergh, *Slachtoffers van een overstroming in Babyloniënbroek*, 1809, ets en gravure, 250 × 340 mm; bron: Rijksmuseum Amsterdam

Van Hardenbergh beschreef in zijn notities, gericht aan de schrijver Ewijk, de uiteenlopende emoties die hij in beeld had gebracht: “Zommige klagen, murmureren, of zijn wanhopend, andere zijn bedaard, onderworpen, of roesloos in hun zelve, als weggezonden, of biddende”. Al deze gemoedstoestanden zijn terug te vinden op de gezichten en in de gebaren van de figuren. Behalve het emotionele scala bracht Van Hardenbergh morele tegenstellingen in beeld. Omdat hij de centrale groep belichtte, trekt deze de aandacht. Hier zakt een schaars geklede hoogzwangere ineen. Een jonge vrouw biedt haar een stuk brood aan. Linksvoor, in het donker en uit het zicht, zit een man met zijn rug naar de groep stiekem van het weinige voedsel te eten. Rechtsachter, ook in het donker, vechten mensen om eten.

Van Hardenbergh verscherpte het morele contrast door egoïsten tegenover altruïsten te plaatsen. Hieruit mag blijken dat ook verslagleggende voorstellingen van rampen zelden neutrale ooggetuigenverslagen zijn. Makers van visuele voorstellingen eigenden zich de ramp toe en gebruikten deze om hun visie op het gebeurde voor het voetlicht te brengen. Dat kon met toevoeging van personificaties, Bijbelverwijzingen en mythologische figuren, maar ook met gebaren, houdingen, compositie en belichting waardoor ook verslagleggende prenten vaak minder journalistiek zijn dan ze wellicht lijken.

6. Conclusie

Door een breed spectrum aan bronnen te raadplegen ontstaat een beeld van de wijze waarop gemeenschappen met ingrijpende gebeurtenissen, zoals overstromingen en branden, omgingen. Enkele zijn hier uitgelicht, namelijk nieuwsmedia, gelegenheidsgedichten en visuele verbeeldingen. Dat is weliswaar maar een fractie van het geheel, maar ze laten wel enkele tendenzen zien.

Ten eerste is de verhouding tot de tijd van belang. Een kerneigenschap die de culturele media, zoals pamfletten en kranten en sommige visuele bronnen, met elkaar delen, is dat ze het nieuws verspreiden in brede kringen. Via een breed scala aan media, variërend van pamfletten tot prenten, konden mensen kennisnemen van de catastrofale gebeurtenissen. Tegelijkertijd overstegen de culturele media die actualiteitswaarde, want ze zorgden er ook voor dat rampen in het collectieve geheugen bewaard bleven. Ze legden deze vast voor het nageslacht en fungeerden als tekstuele of visuele “gedenkzuilen”. Of het nu om gelegenheidsgedichten of prenten ging: schrijvers en kunstenaars ernaar plaatsten de gebeurtenissen in een groter verband, waarin verleden, heden en toekomst met elkaar verbonden werden. Hun werken hadden daarmee ook een soort eeuwigheidswaarde. De literaire en visuele esthetisering van de ramp via pen en penseel droeg daaraan bij (Jensen 2021).

Dat gebeurde echter niet op een neutrale manier. Schrijvers en kunstenaars verbonden allerlei morele, religieuze en politieke lessen aan de ramp. Dat leidt tot een tweede observatie, namelijk dat culturele media een belangrijk hulpmiddel waren om in tijden van rampspoed zowel eenheid als verdeeldheid te bevorderen. Aan de ene kant streefden veel schrijvers en kunstenaars ernaar gemeenschapsgevoel te cultiveren, op lokaal, regionaal of nationaal niveau. Aan de andere kant grepen auteurs en kunstenaars rampen juist ook aan om scheidslijnen tussen verschillende groepen scherper te trekken: een ramp kon bijvoorbeeld niet alleen als een waarschuwing, of zelfs een straf van God voor begane zonden worden beschouwd, maar ook als een signaal dat God partij koos in actuele twisten, omdat Hij sommige gemeenschappen zwaarder strafte dan andere. Culturele media laten zien hoe dat proces van in- en uitsluiting verliep, en hoe rampen daarbij als het projectiescherm dienden voor verschillende interpretaties.

Bibliografie

- z.a. (1530): *Een nieu ghedichte vander shade die daer nu is gheschiet van die vloet des waters*. z.p.: z.u.
 z.a. (1587): *Wonderlicke nieuwe tijdinghe ... vande ... teekenken ... in ... Gendt*. Dordrecht: Peter Verhagen.

- z.a. (1645): *Der poëten vegtschool bestaende in diversche Paepsche rijmen, en hare antwoorden. Soo van Engelandt, Schotlandt, het croonen van den Paus, het onthalsen van den Bisschop van Cantelberch, als oock van het afbranden der Nieuwe-Kerck.* z.p.: z.u.
- z.a. (z.d. [1654]): *Aansprake aan de verkeerde yveraars, verstoort op het tvchtrym van het lasterdicht op de A. Magistraat van Delft, uytgegeven by P. de Witte.* z.p.: z.u.
- z.a. (1711a): *Aanhangsel van eene historiesche beschryving van duure tyden, en hongersnoden, en wel voornamentlyk een naaukeurig vervolg der Watervloeden [...].* Amsterdam: Arent van Huyssteen en Steeve van Esveldt.
- z.a. (1711b): *Een historiesch verhaal van veele en nooit meer gehoorde voorvallen, die geschiet zyn in verscheide harde winters, inzonderheid van den jaare 1709. en 1740.* Amsterdam: Arent van Huyssteen en Steeve van Esveldt.
- z.a. (1711c): *Een historiesche beschryving van duure tyden, en hongersnoden, [...] inzonderheid in de bedroefde zomer van den jaare 1709. en 1740: zynde een vervolg van een historiesch verhaal, van veele en nooit meer gehoorde voorvallen, die geschied zyn in verscheide harde winters.* Amsterdam: Arent van Huyssteen en Steeve van Esveldt.
- z.a. (1809): “Heusden, Den 2. Maart”. *Utrechtse courant*, 6 maart.
- Alleblas, Jan (1998): “Gedrukt in Dordrecht: de boekenbranche”. In: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling & Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht, 1572–1813*. Hilversum: Verloren, 326–340.
- Asperen, Hanneke van (2019a): “Catastrophes on Stage: Interurban Connections in Disaster Prints of the Late Eighteenth Century”. *Visual Resources* 36:2, 97–123.
- Asperen, Hanneke van (2019b): “Charity after the Flood: The Rijksmuseum’s St Elizabeth and St Elizabeth’s Flood Altar Wings”. *The Rijksmuseum Bulletin* 67:1, 36–59.
- Asperen, Hanneke van (2020a): “Disaster and Discord: Romeyn de Hooghe and the Dutch State of Ruination in 1675”. In: *Dutch Crossing*, laatst geraadpleegd op 10.10.2020 <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03096564.2020.1809285>>.
- Asperen, Hanneke van (2020b): “Het Drama van Babyloniënbroek: De watersnood van 1809”, laatst geraadpleegd op 28.12.2020 <<https://www.brabantserfgoed.nl/page/11109/het-drama-van-babylonienbroek>>.
- Asperen, Hanneke van (2020c): “Toonaangevende prenten uit het verleden”, laatst geraadpleegd op 28.12.2020 <<http://hannekevanasperen.nl/toonaangevende-prenten-uit-het-verleden>>.
- Asperen, Hanneke van (2020d): “Verlies van het culturele hart na rampen”, laatst geraadpleegd op 28.12.2020 <<http://hannekevanasperen.nl/verlies-van-het-culturele-hart-na-rampen/>>.
- Bavel Bas van, e.a. (2020): *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beer, Susanna de (2007): *Poetry and Patronage. Literary Strategies in the Poems of Giannantonio Campano*. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Behringer, Wolfgang (2015): *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung*. München: C.H. Beck.
- Carmichael, Ann. G. (1998): “The Last Past Plague: The Uses of Memory in Renaissance Epidemics”. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 53:2, 132–160, laatst geraadpleegd op 5.03.2021 <<https://doi.org/10.1093/jhmas/53.2.132>>.
- Couvée, Dirk Hendrik (1962): “The first coranteers – the flow of the news in the 1620’s”. *Gazette. International Journal for Mass Communication Studies* 8, 22–36, laatst geraadpleegd op 15.10.2020 <<https://doi.org/10.1177/001654926200800102>>.
- Egeraat, Marieke van, & Hanneke van Asperen (2020): “‘Wat Dat Sy Ons Bedien’: Walvisstrandingen in Pamflet en Prent Rond 1600”. *Jaarboek De Zeventiende Eeuw: Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, 119–137.

- Esser, Raingard (1997): "Fear of water and floods in the Low Countries". In: William G. Naphy and Penny Roberts (eds.), *Fear in early modern society*. Manchester: Manchester University Press, 62–77.
- Geerdink, Nina (2012): *Dichters en verdiensten. De sociale verankering van het dichterschap van Jan Vos (1610–1667)*. Hilversum: Verloren.
- Haks, Donald (2017): *Journalistiek in crisistijd: De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747–1822*. Hilversum: Verloren.
- Ham, Laurens (2011): "Verbroken familiebanden. Negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861". *Neerlandica Wratislaviensia* 20, 113–127.
- Hering, Johan Hendrik (1776): *Bespiegeling over Neêrlandsch watersnood, tusschen den 14den en 15den Nov. MDCCLXXV*, dl. 1. Amsterdam: Wed. Loveringh en Allart.
- Huygens, Constantijn (1892–1899): *Gedichten*. Ed. J.A. Worp. 9 delen. Groningen: Wolters.
- Irwin-Zarecka, Iwona (1994): *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New York: Routledge, laatst geraadpleegd op 15.10.2020 <<https://doi.org/10.4324/9780203791592>>.
- Jensen, Lotte (2018): *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. Nijmegen: Vantilt.
- Jensen, Lotte (2020): "De opmars van disaster studies. Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek". In: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Themanummer De Moderne Tijd 4:3–4, 147–164.
- Jensen, Lotte (2021): "De schoonheid van de ramp. De culturele verbeelding van de watersnood van 1799". *Vooy's* 39:1, te verschijnen.
- Juneja, Monica, & Gerrit Jasper Schenk (eds.) (2014): *Disaster as Image. Iconographies and Media Strategies across Europe and Asia*. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Linden, H.L. van (1757): *Gedenk-zuyl van het verschrikkelijkste en hoogste water in s'Hertogenbosch, s'Hertogenbosch, 1757*. Den Bosch: J. Palier.
- Kagchelland, Arend, & Michiel Kagchelland (2009): *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1825–1826)*. Delft: Eburon.
- Koopmans, Joop W. (2016): "The Varying Lives and Layers of Mid-Eighteenth-Century News Reports: The Example of the 1748 Peace of Aix-la-Chapelle in Dutch News Media". *Media History* 22:3–4: 353–370, laatst geraadpleegd op 15.10.2020 <<https://doi.org/10.1080/13688804.2016.1230009>>.
- Mathijssen, Marita (2020): "Ten voordeele van...Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw". In: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Themanummer De Moderne Tijd 4:3–4, 234–258.
- Meijer, Fons (2020a): "Verzoening en twist. De Nederlandse rampencultuur in de negentiende eeuw ideologiekritisch beschouwd". *Groniek Historisch Tijdschrift* 52:3, 345–357.
- Meijer, Fons (2020b): "Vorst in het vizier. Nationalisme en de verbeelding van de Oranjes na rampen in de negentiende eeuw". In: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Themanummer De Moderne Tijd 4:3–4, 294–320.
- Outhof, Gerardus (1720): *Verhaal van alle hoge watervloeden, in meest alle plaatsen van Europa [...]*. 2^e druk. Embden: Jan van Heekeren.
- Pettegree, Andrew (2014): *The invention of news. How the world came to know about itself*. New Haven: Yale University Press.
- Pieters, Harm (2012): "Herinneringscultuur van overstromingsrampen: Gedenkboeken van overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied". *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21:1–2, 48–57.
- Poot, Hubert Korneliszoon (1722): "Op den hoogen watervloet, omtrent het einde des jaers MDC-CXVII". In: H.K. Poot, *Gedichten*. Delft: Reinier Boitet, 385–388.

- Rohr, Christian (2007): "Writing a Catastrophe. Describing and Constructing Disaster Perception in Narrative Sources from the Late Middle Ages". *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 32:3, 88–102, laatst geraadpleegd op 15.10.2020 <www.jstor.org/stable/20762223>.
- Schenk, Gerrit Jasper (2007): "Historical disaster Research. State of research, concepts, methods and case studies". *Historical Social Research* 32:3, 9–31.
- Schenkeveld-van der Dussen, Maria Adriana (1984): "Poëzie als gebruiksartikel: gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw". In: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 75–92.
- Schonck, Everard Jan Benjamin (z.d. [1784]): *Schets van Nederlandse rampen door de overstroming der dijken veroorzaakt, in lente-maand dezes jaars MDCCLXXXIV*!. Nijmegen: A. van Goor.
- Six van Chandelier, Jan (1991): *Gedichten*. Ed. A.E. Jacobs. 2 delen. Assen: Van Gorcum.
- Smith, David R. (2005): "Review 'Time and Transformation in Seventeenth-Century Dutch Art' by Susan Donahue Kuretsky". *HNA Reviews*.
- Sundberg, Adam (2015): *Floods, Worms, and Cattle Plague: Nature-induced Disaster at the Closing of the Dutch Golden Age, 1672–1764*. Proefschrift, Universiteit van Kansas, laatst geraadpleegd op 28.12.2020 <<https://kusolarworks.ku.edu/handle/1808/19477>>.
- Vechoven, Jacobus van (1727): *De noodlydende Alblasserwaardt, ofte omstandig verhaal van de dyk- en inbreuken*. Dordrecht: Joannes van Braam.